

STEPHAN XYLANDER ÉS A SZEPESSÉGI TESTVÉRÜLETI JEGYZŐKÖNYVEK

SZABÓ András Péter

Stephan Xylander and Register Offices in Zips Fraternity

Stephan Xylander, a preacher in Kirchtrauf, is not very famous for historiography. This paper is intended to present his personality and literary activity. Stephan Xylander, whose real name was Holtzmann, was born in Leutschau in 1572. He attended schools in Németslipcse, Prešov, in Silesian Krappitz, and in 1591 he started his university study in Germany and spent most of his study time in Wittenberg. He was ordained a priest here, and after his return to Leutschau in 1599, he became a deacon and worked with Leutschau preacher Martin Sturm. He worked as a preacher in Krompachy for a short time, later he obtained the work position as preacher in Kirchtrauf, where he stayed during his whole life. In 1614, at the session of Zips synod, he was elected superintendent of Zips and Scharosch evangelics, but after some months, after attacks of Zips provost and Polish offices, he had to resign. He died on April 18th, 1619 and the burial sermonizing was done by Peter Zábler. Since 1519 the Fraternity of 24 Zips towns registered records containing a lot of interesting information about the life of the whole fraternity. They were written in Latin by the senior, and at the beginning they were in the form of books of accounts, but they also contained records of appointments, death of preachers and property overviews. The register offices also contained records about local and religious events of higher importance.

Key words: *Stephan Xylander, Register Offices of Zips Fraternity, Leutschau, the 16th Century.*

A szepesváraljai zsinat négyszázadik évfordulójához érkezve érdemes megemlékezni nem csak magáról az eseményről, hanem azokról a világi és egyházi személyekről is, akik a felső-magyarországi (ma: kelet-szlovákiai) evangélikus egyház intézményesítésében döntő szerepet játszottak. A lelkészek között igen előkelő hely jut Stephan Xylander szepesváraljai lelkésznek, akiről manapság mégis kevesebb szó esik, mint az alapító atyaként tisztelt Peter Zablerről, tanulmányomban az ő személyét és írásos működését szeretnénk vázlatosan bemutatni.

Stephan Holtzmann – maga választotta humanista nevén Xylander – szokatlanul bőbeszédű wittenbergi lelkészavatási életrajzának tanúsága sze-

rint 1572-ben született Lőcsén, polgárcsaládban, Bartholomäus Holtzmann és Anna Gerhardt fiaként.¹ Tizenkét éves koráig szülővárosában tanult, majd összesen öt évet három különböző iskolában töltött el, hogy minél több élő nyelvet is elsajátíthasson. A kor szepességi értelmiségének bevett gyakorlata volt ez. Xylander tehát tanult Németlipcsén a szlovák, Eperjesen a magyar, és a sziléziai Krapkowicében (Krappitz) a lengyel nyelv miatt. Középfokú tanulmányait szülővárosában fejezte be, majd 1591 tavaszán nyugat-európai peregrinációra indult: a magyarországi evangélikus diákok egyik szokásos útvonalát követve. Negyed évet töltött Oderafrankfurt (Frankfurt an der Oder) ekkor még lutheránus jellegű egyetemén, majd a szászországi Wittenberg felé vette az irányt. Egyrészt az intézmény rangja miatt, másrészt pedig azért, mert azt remélte, hogy ott könnyebben eljut hozzá az otthoniak anyagi támogatása. 1591. december 6-án beiratkozott a wittenbergi egyetemre.² Itteni tanulmányait már nem csak a család, hanem a lőcsei városi tanács is támogatta, a Thurzó Elek által létrehozott alapítványból.³ Több kisebb lipcsei utazással és hazalátogatással, illetve egy szűk egyéves (1596–1597), állítása szerint egész-

¹ Ordinációs életrajzának kiadása: STROMP, L. (ed). *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótrprónai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából*. Budapest : Hornyánszky Viktor, 1905. 120 – 122. (No. 295.) Tanulmányait illetően az ismert biográfiai és egyháztörténeti munkák szócikkei, vonatkozó bekezdései is erre a sajátkezü életrajzra támaszkodnak: KLEIN, J. S. *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, vol. I. Leipzig – Ofen : Diepold und Lindauer, 1789. 467 – 499.; BARTHOLOMAEIDES, J. L. *Memoria Hungarorum, qui in alma condam Universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculi studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Pest : Joannes Thomas Trattner, 1817. 93 – 94; HÖRK, J. *Az evangélikus Tisza-kerület püspökei (superintendentensek)*. Kassa 1888. s. 11.; HRADSKY, J. A XXIV. királyi plébános testvérulete (XXIV. regalum plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességen. Miskolc : Wesselényi Géza könyvnyomdája, 1895. 105. 202 – 209.; SZONTAGH, A. *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. C. zu Szepesváralja von 1548 bis 1908*. Lőcse : Druck von Joseph Thomas Reiss, 1908. 116 – 117.; SZINNYEI, J. *Magyar írók élete és munkái*, vol. XIV. Budapest : Hornyánszky Viktor, 1914. 1669 – 1670.; KUZMÍK, J. *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*, vol. II. Martin : Matica Slovenská, 1976. 818 – 819.; ZOVÁNYI, J. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest : Magyarországi Református Egyház, 1977. 698.; *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, vol. VI. Ed. MAŤOVČÍK, A. Martin : Matica Slovenská, 1994. 381.; KATONA, T. „Bücher oder Leütt machenn keinen gelehrtt, wann er nicht selbst den Kopff daran streckhett.” Mosaiksteine aus dem Leben des Zipsers Stephanus Xylander. In Gaál-Baróti, M. (ed). „*Millionen Welten*” *Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*. Budapest : Osiris, 2001. 157 – 167.; CHALUPECKÝ, I. Výchnamné evanjelické osobnosti Levoče, Peter Zabler, Štefan Xylander, Ján Ludovít Topertzer. In *Pohlady do minulosti*. 2002, roč. 2., 104 – 106.; WIX, Gy. *Régi magyarországi szerzők*, vol. I. A kezdetektől 1700-ig. Budapest : Országos Széchényi Könyvtár, 2007. 910.

² SZÖGI, L. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Budapest : ELTE Egyetemi Levéltára, 2011. 90. (No. 258) Frankfurt an der Oder, 302. (No. 3718) Wittenberg.

³ Az alapítvány (*Legatum Thurzoianum*) 16. századi kezeléséről, Xylander példájára külön is kitérve: KATONA, T. *Caritas und Memoria. Eine Leutschauer Stiftung im Dienste der Bildungsförderung in der Zips des 16. Jahrhunderts*. München : Oldenbourg, 2011. 79 – 85.

ségügyi célzatú königsbergi tartózkodással megszakítva 1599-ig Wittenbergben maradt.⁴ 1598. március 15-én válaszként szerepelt egy, az egyetemi oktatás részét képező wittenbergi erkölcsfilozófiai vitán.⁵ 1599. február 24-én pedig filozófiai magiszteri címet szerzett, ami kevés szepességi diáknak adott meg a kora újkorban.⁶ A lőcsei városi levéltárban fennmaradt peregrinációs levelei ugyanakkor komoly anyagi nehézségeiről is tanúskodnak.⁷

Generációjában nem csak a fenti poroszországi kitérő számít szokatlannak, hanem az is, hogy a Szászországba vezető visszaúton néhány hét erejéig meglátogatta a jó nevű braunsbergi jezsuita kollégiumot is.⁸ Xylander ezt a lelkészavatási életrajzban azzal magyarázta, hogy ki akarta fürkészni az ellenség szokásait, egy mondattal később viszont azt írja, hogy Isten különös kegyelméből megszabadult a „jezsuiták torkából.” A második közlés mintha arra engedne következtetni, hogy maga is kacérkodott az áttérés gondolatával, ám itt valószínűleg csak egy kötelező toposzt alkalmazott, amellyel igyekezett elfogadhatóvá tenni kíváncsiságából és tudásvágyból tett látogatását.

1599. augusztus 3-án ért haza Lőcsére, ahol volt tanára: Martin Sturm mellett másodpap (*diaconus*) lett. (Tisztségére a kor szokása szerint nem otthon, hanem még Wittenbergben, 1599. június 6-án ordinálták.) Másfél hónappal később, 1599. szeptember 15-én itt kellett megélnie a 16. század második nagy lőcsei tűzvészét, amelyben saját lelkészi lakása és hazahozott könyvtárának nagy része is elpusztult.⁹ 1604 októberében már a szepességi

⁴ Xylander 1597. febr. 26-án kelt, a lőcsei tanácsnak küldött levelében az áll, hogy 1596–1597 telén Königsbergben teológiai tanulmányokat folytatott. KATONA, T. – LATZKOVITS, M. (ed.) *Lőcsei stipendiánsok és literátusok I. (Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550–1669)*. Szeged : Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1990. 196 – 199. (No. 121.) A königsbergi egyetem kiadott anyakönyvében azonban nem szerepel Stephan Xylander, tehát a kor magyarországi hallgatói körében nem ritka módon formális beiratkozás nélkül tanult az egyetemen. *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen*, vol. I (1544 – 1656). ERLER, G. (ed.) Leipzig : Duncker und Humblot, 1910. SZÖGI, L. *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526 – 1788*. Budapest : ELTE Levéltára, 2003.

⁵ A disputációról kiadott nyomtatvány: XYLANDER, S. *Disputatio ethica de voluntate caeterisque facultatibus animae, quatenus ad moralem spectant philosophum*. Wittenberg : Georg Müller, 1598. SZABÓ, K. *Régi magyarországi könyvtár*, vol. III/1. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1896. 275. (No. 927.)

⁶ SZÖGI, L. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken...* 302.

⁷ KATONA, T. – LATZKOVITS, M. (ed.) *Lőcsei stipendiánsok...* 149 – 221. (No. 89. 92. 94. 97 – 98. 100. 103. 105. 107 – 108. 111. 115. 117 – 118. 121. 123 – 125. 127 – 128. 131.

⁸ A szepesi prépostság történetét (erősen a katolikus felekezet szemszögéből) megíró Pirhalla Márton podolini plébános egyenesen ebből a néhány hetes braunsbergi tartózkodásból, a kényszerű színélés miatti frusztrációból vezette le Stephan Xylandernek a katolikus egyházzal szembeni éles polémiáját: PIRHALLA, M. *A szepesi prépostság vázlatos története eredetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse : Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1899. 362.

⁹ A lőcsei tűzvészről Xylander alább ismertetendő krónikáján túl Caspar Hain kései műve is megemlékezik: HAIN, G. *Lőcsei krónikája*. BAL, J. – FÖRSTER, J. – KAUFFMANN, A. (eds.). Lőcse : Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1913. 129. A szakirodalomban: DEM-

bányavároska: Korompa lelkészeként tűnik fel, Lőcséről való távozásában feltehetően a tizenötéves háború viharai is szerepet játszottak. 1606-tól kiszzebeni, végül 1609-től haláláig szepesváraljai lelkészként működött. 1611 és 1615 között a 24 szepességi város testvérületének esperese volt, az általa megszervezett szepesváraljai zsinat 1614-ben a szepesi és sárosi evangélikusok szuperintendensévé választotta, ám a lengyel hatóságok és a szepesi prépost zaklatása miatt tisztéről még abban az évben lemondani kényszerült, és az egyházi igazgatás tekintetében önállónak szánt terület a Peter Zabler vezette ötvárosi szuperintendencia része lett.¹⁰ 1619 április 18-án hunyt el. Beszédese tény, hogy éppen Peter Zabler mondta felette a gyászbeszédet.¹¹

Xylander lelkészi, egyházszerzői működésének legfőbb színtere a 24 szepesi város lelkészeinek testvérülete volt. A 13. századi eredetű, a szepesi prépost fennhatósága alatt álló papi testület, ahogy neve is mutatja, a Szepesség németek lakta részének huszonnégy városias települését fogta össze, nagyfokú, de nem teljes, átfedésben a „24 királyi város” néven emlegetett világi autonómiával.¹² Zsigmond magyar király az utóbbi huszonnégy helységről 1412-ben tizenhárom elzalogosított Lengyelországnak, és ezzel a testvérület tagságának egy jelentős része is (tizenegy gazdag és tekintélyes mezőváros) lengyel fennhatóság alá került. Köztük volt Xylander majdani szolgálati helye, Szepesváralja is.¹³ Bár a „huszonnégy királyi város” mint világi szervezet a Szepesség sajátos megosztása nyomán felbomlott, a testvérület meg tudta őrizni egységét, és a reformáció évszázadában evangélikus esperességgé alakult, amely azonban számos téren továbbra is elismerte a területen püspöki jogkört gyakorló szepesi prépost fennhatóságát, és székdíjat fizetett neki. A Lublón székelő lengyel világi hatalom és a Szepeshelyen lakó prépost képviselték a huszonnégy város lelkészei számára az örök ellenfelet.

KÓ, K. *Lőcse története*, vol. I Jog-, mű és művelődéstörténeti rész. Lőcse : Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1897. 187.; SUCHÝ, M. *Dejiny Levoče*, vol. I. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974. 270.

¹⁰ BRUCKNER, GY. *A szepesváraljai zsinat*. Nyíregyháza : Tiszai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, 1914. BRUCKNER, GY. *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*, vol. I (1520–1745). Budapest : Grill, 1922. 214 – 223.

¹¹ ZABELER, P. *Eine christliche Leichpredig bey der volckreichen Leichbegängnis [...] M. Stephani Xylandri, gewesenenen Pfarherrn vnd Seelsorgers zu Kirchdrauff, gehalten den 23. April anno 1619 [...] Leutschau : Schultz, 1620. – Régi magyarországi nyomtatványok*, vol. II (1601–1633). BORSA, G. – HERVAY, F. (eds.) Budapest : Akadémiai Kiadó, 1983. 314. (No. 1231.) A gyászbeszédéről: KATONA, T. Zabeler spricht über Xylander und Thurzó. Zwei Leichenpredigten aus der Zips. In *Kultúrne dejiny*. 2012, roč. 1, 52 – 59.

¹² A testvérület szervezetről: HRADSZKY, J. *A XXIV. királyi plébános testvérülete...* 30 – 70.; BRUCKNER, GY. *A reformáció és ellenreformáció...* 149 – 157.

¹³ A Lengyelországnak elzalogosított terület 16–17. századi viszonyairól: SVÁBY, F. *A Lengyelországnak elzalogosított XIII szepesi város története*. Lőcse : Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1895. 116 – 258. KURTYKA, J. Starostwo spiskie (1412–1769/70) In GLADKIEWICZ, R. – HOMZA, M. (eds.) *Terra Scepusiensis*. Levoča – Wrocław : Ministerstvo školstva SR, 2003. 487 – 534.

A testvérület mai ismereteink szerint 1519-től vezetett jegyzőkönyvet, ami a történeti Magyarország területén egészen kivételes.¹⁴ A forrás zavarba ejtően vegyes tartalmú, legközelebbi rokonaként talán a szerzetesrendek historia domusait említhetjük. Mindig az aktuális senior vezette, latin nyelven, egyes szám első személyben, saját kezűleg. Kezdetben leginkább számadás-könyvként szolgált, amelyben rögzítették a szervezet bevételei és kiadásait, másrészt itt örökítették meg a testvérület üléseit, a lelkészek elhalálózását, és időről időre leltárt készítettek közös ingóságaikról. Mivel az üléseken történt sor a tagok felvételére is, és az 1570-es évektől ezek is szerepelnek a kötetben, ezért a forrást a 17. századtól már leginkább anyakönyvként (*matricula*) említik. A jegyzőkönyvbe bemásoltak a testvérület alapszabályait és legfontosabb kiváltságleveleit is, a buzgóbb seniorok ezen túl a hivatalos levelezés legfontosabb darabjait is, a szigorúan vett jegyzőkönyvi anyagot pedig hosszabb-rövidebb narratív részekkel is bővítették, amelyek az egyháztörténet és a köztörténet értékes forrásai.

A 16–17. századi eseményeit és adatait három anyakönyv örökíti meg, amelyeket a testvérületi iratok 18. századi megosztása és szétszóródása nyomán jelenleg három különböző helyen őriznek. Az 1519-ben Lorenz Hylbrand esperes által elkezdett úgynevezett *Matricula Molleriana* az 1528 és 1544 között működő Georg Moller esperes, nagylomnici, szepesbélaei majd löcsei pap nevét viseli, aki az 1605-ig vezetett 977 oldalas kötet majdnem felét megtöltötte apró betűs írásával.¹⁵ A második kötetet 1606-ban Joachim Goltz esperes kezdte el vezetni. A 671 oldalas forrás az erőszakos szepességi ellenreformációig, 1673-ig ad képet a testvérület és a régió történetéről.¹⁶ Bár a harmadik, a kora újkorban általában *Codex chronologicus* néven említett kötet külsején a *matricula* megjelölést találjuk, jellege eltér a fenti két kötetétől, tiszta krónika, testvérületi feljegyzések nélkül, amely az 1598 és 1606 közötti

¹⁴ A testvérület jegyzőkönyveinek (matrikuláinak) máig legmegbízhatóbb, az eredeti kéziratokon alapuló leírása: HRADSKÝ, J. *A XXIV. királyi plébános testvérülete...* 91 – 96.

¹⁵ „*Matricula Molleriana/ vetus*” (utólagos cím) A XXIV. szepesi város lelkészi testvérületének jegyzőkönyve 1520–1606. A Késmárki Evangélikus Líceum egykori könyvtárában. (Lyceálna knižnica, Kežmarok) Mikrofilmen: Lőcsei Állami Levéltár (Štátny archív v Levoči) Mikrofilmgyűjtemény A 3. tekercs, 85 (A továbbiakban: *Molleriana*) – A vaskos kötet szűk, latin nyelvű kivonatát Karl Wagner közölte: *Analecta Scepusii sacri et profani II. Scriptores rerum Scepusiacarum, quibus accedunt inscriptiones templorum Scepusiensium*. WAGNER, C. (ed.) Vienna : Trattner, 1774, 189 – 277. Wagnert leginkább az anyakönyvben teljes szöveggel átirat oklevelekből, illetve a köztörténeti vonatkozású elbeszélő részekből szemezgetett. – A *Mollerianát* a 24. től a 406. oldalig vezette Georg Moller esperes.

¹⁶ „*Matricula Goltziana/ nova*” (utólagos cím) Szepesi Püspökség Levéltára, Szepeshely/ Archív Rímskokatolíckej cirkvi Biskupstva Spišské Podhradie) Jelzet nélkül. (A továbbiakban: *Goltziana*) – A kéziratot hosszú lappangás után Vladimír Olejník szepeshelyi levéltáros fedezte fel, és ő ismertette a szepesi várról és a Szepesi Káptalanról rendezett nagy 2009. évi löcsei kiállítás katalógusában: *Terra Scepusiensis, terra christiana 1209-2009. Spišský hrad, Spišská Kapitula dve centrá v dejinách Spiša*. NOVOTNÁ, M. (ed.) Levoča : Spišské múzeum, 2009. 211 – 213.

évek eseményeit örökíti meg, mintegy száznegyven oldalon.¹⁷ Két bejegyzője, Johann Jantschius és Stephan Xylander esperesek után *Matricula Jantschiana/ Xylanderiana* néven is szokás emlegetni. Jantschius a kötetet eredetileg a *Molleriana* folytatásának szánta, ám később változott a koncepció. A három kötet, az ötvárosi szuperintendencia ordinációs jegyzőkönyve¹⁸ mellett, a felső-magyarországi egyháztörténet alapvető jelentőségű forrása támasza a 18. századtól napjainkig.

Hogyan és milyen mértékben járult hozzá Stephan Xylander szepesváraljai lelkész ennek az értékes forráscsoportnak a létrejöttéhez? Érdemes az egyes jegyzőkönyvek szerint haladnunk. Esperesi működésének idejéből arra következtethetnénk, hogy a *Matricula Mollerianához* nem sok köze van, de nagyot tévednénk. Xylander gondos figyelme kellett ahhoz, hogy a némileg kaotikusan gyarapodó szövegthalmazból rendezett forrás váljék. Ő látta el a kötet lapjait oldalszámokkal, évszámokkal, a margókra a könnyebb áttekinthetőség végett szépírási alcímeket rótt, és a bekezdéseket gyakran a szöveg más pontjaira, vagy a testvérület más jegyzőkönyveire vonatkozó, oldalszámot is megadó utalásokkal látta el. A kötet végén ő állította össze a szepesi prépostok, seniorok és testvérületi kiváltságok igen hasznos listáit.¹⁹ Továbbá ő volt az első, aki megpróbálta a matrikulát az egyháztörténet, és szűkebb értelemben a reformáció forrásaként kezelni. Széljegyzetei beszédesen tanúszkodnak az értelmezésre tett komoly erőfeszítéseiről és személyes véleményéről. Amikor Lorenz Hylbrand 1522-ben azokról a papokról ír, akik a testvérület tárgyalásait az ellenérdekelt szepesi prépostnak beárulják, Xylander nem állja meg, hogy a maga kora hasonló Júdásaira legalább homályosan ne utaljon.²⁰ Különös figyelemmel fordul a felső-magyarországi reformáció története iránt. Természetesen mindent a maga 17. századi ortodox evangélikus szemüvegén keresztül néz, nem különösebben ügyelve a dogmatikai eltérésekre. Miután Moller 1529. évi feljegyzéseiben a morva Andreas Fischer szepességi fellépéséről olvas, a margóra odabiggyeszi, hogy „Andreas Fischer Lutheranus” visszavetítve saját felekezetét a 16. század elejére. Az anabaptista

¹⁷ Codex chronologicus fraternitatis XXIV regalium (a belső kötéstáblán)/ *Matricula XXIII regalium pastorum pastorum, anno domini MDXCVIII.* (a kötésen arany betűkkel)/ „*Matricula Jantschiana/Xylanderiana*” (szakirodalmi elnevezés). f. 8r–75r. Autográf kézirat. Lőcsei Egyházközség Levéltára. (Archív evanjelického a. v. cirkevneho zboru v Levoči) Senioratsarchiv B /I-1. (A továbbiakban: *Xylanderiana*) – A kötet Xylander által írott részéből az 1604 őszi szepességi ellenreformációra vonatkozó oldalakat Samuel Wagner 1906-ban közölte, ám a szerző nevének említése nélkül. Mivel egy olyan másolati példányt használt, amelyben Xylander szövege a *Molleriana* részeként szerepelt, tévesen azt feltételezte, hogy ez az eredeti kéziratban is így van. WEBER, S. Adalékok a szepességi reformáció történetéhez. In *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* 1906, roč. 5, 34–38.

¹⁸ *Matricula ordinatorum 1614 – 1741.* Lőcsei Evangélikus Egyházközség Levéltára (Archív evanjelického a. v. cirkevneho zboru v Levoči). Superintendentenlade V. C 23/a.

¹⁹ *Molleriana.* 968 – 972.

²⁰ „Falsi fratres semper erant, inter bis senos habet quos Christus amatos discipulos, certe degener unus erat. Hic unus ubique inter 12 reperitur. Vide fol. 17.” *Molleriana.* s. 14.

prédikátorból így lesz nála a korai, még nem letisztult magyarországi lutheranizmus egyik képviselője.²¹ Az 1545. évnél nagy örömmel könyveli el Georg Moller volt esperes pálfordulását, akinek megfogalmazásaiból helyesen szüri le, hogy a reformáció harcos ellenfeléből élete végén annak hívévé vált.²² Xylander számos megjegyzéséből kiderül, hogy a felső-magyarországi reformáció atyjának a bártfai Leonhard Stöckelt tekintette, alighanem az ekkorra már kialakult kánont követve. Neki a lapalji és széljegyzetek mellett egy egész oldalas életrajzot is szentel.²³

Nem ez azonban az egyetlen hosszabb szöveg tőle a Mollerianában. Igyekszik minden üres oldalt és helyet kihasználni, és ahol hiányolja a jegyzőkönyvből a tágabb történeti kitekintést (pl. a török háborúk eseményeit, reformátorok halálát, vagy az isteni akaratot közvetítő csodás jeleket), ott azt igyekszik pótolni. Ha betoldásait egymás mellé tennénk, egy kisebb krónika kerekedne ki belőlük. Külön elbeszélésben örökíti meg a libetbányai vértanúk – itt különös módon 1557-hez beosztott – történetét,²⁴ és két oldalt szentel a szepesi szászok eredetének is, akiknek őseit, mintegy harminc évvel David Frölich előtt, a gepidákban találja meg.²⁵

Stephan Xylandernek a Matricula Goltzianához való hozzájárulása még tisztább eset, hiszen a testvérület 1611 és 1615 között működő senioraként ő írta tele a kötet 39–231. oldalát, tehát csaknem egyharmadát. Esperesi megjegyzései egészen jellegzetesek, és nem csak hibátlan külalakjuk miatt. Megtaláljuk nála is a jegyzőkönyv szokásos tételeit, a testvérületi ülések leírását, a székdíj befizetéséről szóló listákat, a tagfelvételeket, ám az elbeszélő részek és az ezekhez kapcsolódó iratmásolatok sokkal fontosabbak számára. A jelenség hátterében egyaránt gyaníthatjuk Xylander elemző, történetmondó kedvét, és azt a nagyon emberi szándékát, hogy saját tetteinek és érdemeinek emléket állítson. A Goltzianában írta le Thurzó Kristóf szepesi főispán 1613. évi evangélikus hitre való visszatérésének rendhagyó történetét, amelyben maga is nagy szerepet játszott.²⁶ Itt örökítette meg az 1614. évi szepesváral-

²¹ *Molleriana*. 41. A lap alján bővebb magyarázatot is fűz a prédikátor láthatóan kissé zavarosnak ítélt tevékenységéhez: „„Ex hac mercatione colligi potest post reformationem per Lutherum institutum, in hoc Scepusium nostrum multos advolasse ministros evangelicos, qui non satis erant instructi ad docendum et ad refellendum papatum. Qui nimis populariter sese gerebant, et alia multa inepte, nemine ipsos compascente inceptarunt. Donec tandem per viros doctos, inter quod Stöckelius, bonus scholarum et ecclesiarum status constitueretur” Andreas Fischer tanairól és tevékenységéről legújabbban: CSEPREGI, Z. *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Budapest : Balassi Kiadó, 2013. 187 – 193.

²² „Mollerus tenebras papisticas paulatim palpat et Evangelii lucem agnoscat.” *Molleriana*. 404. Georg Moller dogmatikai irányváltásáról: CSEPREGI, Z. *A reformáció nyelve...* 205 – 206.

²³ *Molleriana*. 478.

²⁴ „„circa haec tempora vel paulo post” [1557-hez beosztva] *Molleriana*. 464.

²⁵ *Molleriana*. 850 – 851. Az izgalmas forrás feldolgozását külön tanulmányban tervezem.

²⁶ *Historia de admirabili et iuxta memorabili conversione spectabilis et magnifici domini, domini comitis Christophori Thurzo de Bethleemfalwa etc. [...]* *Goltziana*. 112 – 135.

jai zsinatot és előzményeit is, olyan részletességgel, hogy az eseményről nagy tanulmányt író Bruckner Győző szinte mást sem tesz, csak Xylander elemzésekkel tarkított leírását kivonatolja.²⁷ Végül Xylander a 17. századi jegyzőkönyv esetében is igyekezett hozzájárulni annak használhatóságához, a kötet végén az 1615-ig terjedő bejegyzésekről név és tárgymutatót készített, és itt is elkezdte vezetni a prépostok és seniorok listáját.²⁸

Végül írt a tudós szepesváraljai lelkész egy krónikát is, amely a fentebb említett harmadik kötetben, a Codex chronologicusban kapott helyet. Stephan Xylander elődjének, Johannes Jantschius iglói lelkésznek történet munkáját, a Bellum Hungaro-Turcicum-ot akarta folytatni, amelynek nagyobb része a Mollerianában, vége pedig az új kötetben található. Jantschius a tizenöt éves háború 1593 és 1598 közötti eseményeit örökölte meg. Bár Bartoniek Emma a művet a magyarországi történetírás történetéről írott monográfiájában szép humanista alkotásként méltatta, valójában nem más, mint a tizenöt éves háború egykorú latin krónikáinak (főleg David Chytraeus és Michael von Isselt könyveinek) illetve más népszerű munkáknak egyszerű kompilációja.²⁹

Stephan Xylander versbetétekkel, iratmásolatokkal sűrűn ékesített műve „A magyar-török háború történetének folytatása és a Felső-Magyarországon és a szomszédos helyeken történt események áttekintése” („*Historica continuatio belli Hungaro-Turcici et synopsis rerum gestarum per Superiorem Hungariam finitimisque locis*”) hosszú címet viseli. Csak annyiban minősíthető a Jantschius-féle összeollózott krónika folytatásának, hogy az 1599 és 1606 közötti (elsősorban felső-magyarországi) történések megőrkítésével annak időhatárához csatlakozik, ám annál sokkal önállóbb, és egyenetlenségei ellenére is sokkal értékesebb.³⁰

Xylander a munkát 1612-ben, esperesi működése alatt kezdte el összeállítani, és 1613. július 15-én fejezte be.³¹ Benne öntudatlanul is több műfaj elemeit ötvözi, nem pusztán írásos forrásokra, hanem gyakran saját élménye-

Thurzó Kristóf katolizálásáról és az evangélikus hitre való visszatéréséről újabban, a Goltziana kéziratának ismerete nélkül, ám számos új forrást bevonva: KRUPPA, T. Thurzó Kristóf és az ellenreformáció: egy lutheránus arisztokrata katolizálása, majd hitehagyása a 17. század elején. In *Levéltári Közlemények*. 2012, roč. 83, č. 1 – 2.2, 295 – 318.

²⁷ A zsinatról: *Goltziana*. 176 – 208. BRUCKNER, GY. *A szepesváraljai zsinat*.

²⁸ *Goltziana* – a kötet végén oldalszám nélkül.

²⁹ BARTONIEK, E. *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1975. 146. Johannes Jantschius krónikájáról megjelenés előtt áll írásom a 2013. évi szegedi neolatin konferencia tanulmánykötetében „A Szepesség Istvánffyja? Johannes Jantschius történeti munkája (Bellum Hungaro-Turcicum)” címmel. Ebben mind Jantschius személyét mind művét részletesen bemutattam.

³⁰ A művet, és az abban található csodajeleket egy budapesti másolati példány alapján újabban Szőke Kornélia elemezte. SZŐKE, K. Prodigiumok Stephanus Xylander lőcsei krónikájában. In Lovas Borbála (ed.) *Mikro & Makro, fiatal kutatók konferenciája*. Budapest 2013. 263 – 269.

³¹ „Absolvi Waralii, anno ab incarnatione filii Dei, Domini nostri Jesu Christi MDCXIII die 15. julii, /die/ Divisionis apostolorum.” *Xylanderiana*, fol. 74v.

ire támaszkodik. A krónika a szerző európai peregrinációból való 1599. évi hazatéréssel kezdődik és a Bocskai-féle felkelést lezáró 1606. évi bécsi, illetve zsitvatoroki békék leírásával végződik. A szöveg elején található megjegyzése szerint Johannes Jantschius bízta arra, hogy saját használatára szánt naplójának feljegyzéseit beírja a testvérület *Codex chronologicus*-ába.³² Az első változat tehát egy napló volt, ám nyilvánvaló, hogy az eredeti szöveg jellege később erőteljesen módosult, és úgy tűnik, hogy a mű második felében csak igen kis mértékben támaszkodott erre a diáriumra. (Egy 1605 áprilisában írt, az elbeszélésbe beillesztett versét ugyanakkor még innen idézi.³³)

1599-től az 1601. év végéig erősen tetten érhető a naplószerű, személyes jelleg, ez a munka legszínesebb, legérdekesebb része. A küszöbön álló kataklizmákat (az 1599. évi tüzvészt és a rá következő esztendő nagy pestisjárványát) csodajelek és természetfeletti események adják hírül, amelyek hűen tanúskodnak a szerző klasszikus műveltségéről és providencialista történelemszemléletéről. Az 1602. és 1603. esztendők leírása egészen vázlatosnak tűnik, a tizenötéves háború eseményei, például Székesfehérvár eleste és Pest átmeneti visszafoglalása mellett néhány szepességi hír is helyet kapott, de a szász evangélikus értelmiségre, saját életére vonatkozó, korábban jellemző tudósítások teljesen eltűnnek.³⁴ Ez valószínűleg Lőcséről való távozásával, elszigeteltebb helyzetével magyarázható. 1604-től 1605 áprilisáig elbeszélésének vezérfonalát a Bocskai-féle felkelés, és annak előzményei adják, a hangsúlyt egyértelműen a felső-magyarországi eseményekre helyezve. Itt írja le Pethe Márton kalocsai érseknek és szepesi prépostnak 1604 őszén, a magyar és a lengyel király támogatásával indított ellenreformációs akcióját is, amelynek során az sikertelenül próbálta meg elvenni a szepességi evangélikusok, köztük a lőcseiiek templomait.³⁵ Xylander Lőcse városának a két tábor, Basta és Bocskai hajdúi közötti lavírozásáról is számos érdekes részletet tesz közkinccsé. Leírásai jól kiegészítik a más szepességi krónikákban az eseményekről közölt információkat. 1605 májusától kezdve aztán az elbeszélés folyamatosága ismét megtörik, a történetíró hatalmas ugrásokkal, néhány mondatos jellemzésekkel jut el a béketárgyalásokig, végül a nagy háborút lezáró két békéig. A máshonnan átvett anyagokhoz képest itt az egyéni kommentárok egészen eltörpülnek.

³² „conscripta primum atque in diaria relata in privatum usum, sed postea propter domini Iantschii obstationem in hunc Codicem Chronologicum Fraternalitatis 24. Regalium congesta per magistrum Stephanum Xylandrum Leutschoviensem, Ecclesiae Waraliensis pastorem et XXIV. Regalium seniore Anno. MDCXII” *Xylanderiana*, fol. 8r.

³³ „Ego in diaria mea ista hoc modo retuli.” *Xylanderiana*, fol. 50v.

³⁴ *Xylanderiana*, fol. 21r – 25v.

³⁵ *Xylanderiana*, fol. 30v – 33v. Az 1604. évi eseményekről: BRUCKNER, GY. *A reformáció és ellenreformáció...* 185 – 199.; SUCHÝ, M. *Dejiny Levoče...* 165 – 175. Illetve markánsan katolikus szemszögből: PIRHALLA, M. *A szepesi prépostság...* 332 – 337. A témában írott, az eseményeket is részletesen bemutató írásom „A Bocskai-felkelés képe a szepességi krónikákban” címmel megjelenés előtt áll a Benda Kálmán- emlékkonferencia tanulmánykötetében.

A szepesváraljai lelkész latin nyelvű, szerkezeti egyenetlenségektől sem mentes humanista krónikájában végső soron arra tett kísérletet, hogy egy ortodox lutheránus szemszögéből megrajzolja a Bocskai-felkeléshez, a vallásszabadság elismeréséhez vezető utat, és feltárja annak evilági és Istentől eredő okait. A végeredmény a testvérület írásos hagyatékának egyik legbecsesebb darabja.

Xylander azonban a matrikulákon kívül is hagyott maga után értékes forrásokat. Az Iglói Evangélikus Egyházközség levéltára őriz egy füzetet, amelyben Xylander sajátkezű bevezetőjével a lelkészi testvérület néhány kiváltságlevelének másolatát találjuk.³⁶ A Lőcsei Állami Levéltárba kerültek Xylandernek a lőcsei városi tanácshoz intézett levelei, az ezeken található pecsétek a lelkész érdekérvényesítéséről és humanista reprezentációjáról is értékes adalékokat nyújtanak.³⁷ Komoly esély van arra, hogy a Szepesség még feltáratlan egyházi levéltáraiban további iratok is rejtőznek.

Tanulmányomban egyrészt egy elfeledett egyházszervező és történetíró személyére szerettem volna felhívni a figyelmet, másrészt arra a három testvérületi jegyzőkönyvre, matrikulára, amelyek – igaz különböző mértékben – otthagya keze nyomát. Ugyan utóbbiakból (különösen a Mollerianából) már számos kivonat vagy részlet megjelent, és adataikat is sokan hasznosították, teljes szövegű kiadásuk még várat magára. Jómagam egy kollégámmal, Szőke Kornéliával dolgozom Xylander krónikájának közzétételén, azonban ez az egész korpusznak csak egy kis töredéke. Az összes jegyzőkönyv teljes szövegű közzélése és fordítása mind a magyarországi, mind a szlovákiai egyháztörténet írás számára nagy előrelépést és ösztönzést jelenthetne.

Štefan Xylander a matriky spišskej fraternity

O Štefanovi Xylanderovi, spiškopodhradskom kazateľovi vie historiografia pomerne málo. V tejto štúdiu by som preto chcel predstaviť jeho osobu a literárnu činnosť. Štefan Xylander, vlastným menom Holtzmann sa narodil roku 1572 v Levoči. Navštevoval školy v Nemeckej Lupči, Prešove, sliezskom Krappitzu a v roku 1591 sa vydal na univerzitné štúdiá do Nemecka, pričom najdlhšie zotrval vo Wittenbergu. Tu bol ordinovaný aj za kňaza a po návrate do Levoče roku 1599 sa stal diakónom pri levočskom kazateľovi Martinovi Sturmovi. Krátku dobu pôsobil ako kazateľ v Krompachoch, neskôr získal miesto kazateľa v Spišskom Podhradí, kde zotrval počas celého svojho života. Roku 1614 ho na Spišskopodhradskej synode zvolili za superintendenta spišských a šarišských evanjelikov, ale po niekoľkých mesiacoch, po útokoch

³⁶ A füzetnek jelzete sincsen. Iglón, az evangélikus lelkészi hivatal páncélszekrényében őrzik, Mgr. Jaroslav Matys iglói evangélikus lelkész szívességéből tekinthettem meg 2013 decemberében. Segítségét ez úton is köszönöm.

³⁷ Lőcsei Állami Levéltár (Štátny archív v Levoči) Lőcse város tanácsának iratai (Magistrát mesta Levoča) V. 64. Stephan Xylander levelei a lőcsei tanácsnak (1594–1618) No. 1 – 26.

spišského prepošta a poľských úradov sa musel funkcie zriecť. Zomrel 18. apríla 1619 a pohrebnú kázeň nad ním mal Peter Zabler. Fraternita 24 spišských miest viedla od roku 1519 zápisnice, obsahujúce mnoho zaujímavých informácií o živote celej fraternity. Senior ich písal v latinčine, spočiatku mali formu účtovných kníh, ale obsahovali aj záznamy z porád, smrť kazateľov, prehľad majetku. Od 17. storočia sa transformovali skôr na matriky, ale aj tu boli zapísané pravidlá fungovania fraternity, najdôležitejšie výsadné listiny, ale aj iná dôležitá korešpondencia. Matriky obsahovali aj záznamy o významnejších miestnych, či cirkevných udalostiach. Udalosti 16. – 17. storočia zachytávajú tri matriky: *Matricula Molleriana* bola písaná seniorom Jurajom Mollerom do roku 1605, druhú matriku od roku 1606 písal senior Ján Goltz. Tretia má síce rovnako označenie ako matrika, ale od predchádzajúcich sa značne odlišuje a má skôr charakter kroniky, ktorá zaznamenáva udalosti obdobia rokov 1598 až 1606. Podľa jej dvoch zapisovateľov, Jána Jantschiusa a Štefana Xylandera sa nazýva aj ako *Matricula Jantschiana/Xylanderiana*. Všetky tieto matriky sú veľmi cenným zdrojom informácií tak pre slovenskú, ako aj maďarskú historiografiu, preto sa v súčasnosti usilujem o ich spracovanie a publikovanie.